

М. П. КАЖАРНОВІЧ

СІНТАКСІЧНЫЯ АРХАІЗМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ НАШАНІЎСКАГА ПЕРЫЯДУ

Вывучэнне моўнага матэрыялу газеты «Наша Ніва» (1906—1915) дазваляе выявіць цэлы шэраг адметных у параўнанні з СБЛМ моўных адзінак і канструкцый, якія на сённяшні дзень можна кваліфікаваць як фанетычныя, марфалагічныя, лексіка-семантычныя або сінтаксічныя архаізмы. Архаізацыя моўнай адзінкі – складаны і працяглы працэс, які прадугледжвае некалькі стадый. Спачатку ў мове назіраецца ўжыванне двух раўнапраўных варыянтаў (стадыя варыятыўнасці), паступова пашыраецца сфера функцыянавання аднаго з варыянтаў і адначасова звужаецца функцыянальная сфера іншага (стадыя канкурэнцыі), які пераходзіць на перыферычны ўзровень мовы, набываючы адзнаку ўстарэласці (стадыя выцяснення з актыўнага ўжытку). Працэс архаізацыі моўных канструкцый нашаніўскага перыяду цесна звязаны з выпрацоўкай моўнай нормы і станаўленнем СБЛМ.

Гаворачы пра архаізмы, мы звычайна маем на ўвазе лексіка-семантычныя адзінкі. Але ёсць усе падставы казаць і пра сінтаксічныя архаізмы. П. П. Шуба ў межах граматычных архаізмаў асобна вылучае архаічныя словазлучэнні і канструкцыі [5, с. 297—298]. «Сінтаксічныя архаізмы – гэта былыя актыўна ўжывальныя канструкцыі (мадэлі), што былі выцеснены з ужытку іншымі канструкцыямі (мадэлямі)» [1, с. 37].

У беларускай мове нашаніўскага перыяду сустракаецца цэлы шэраг сінтаксічных канструкцый, якія выразна вылучаюцца на фоне СБЛМ і на сённяшні дзень успрымаюцца як архаічныя мадэлі. Акрэслім некаторыя з іх, зыходзячы з моўнага матэрыялу газеты «Наша Ніва» за 1907 год.

1. Параўнальныя звароты з прыназоўнікам *ад*: *Але ж и я ня надта каб ад яго смялейшы* (№ 10, с. 6); *Лепшых ад цябе ў труну кладуць* (№ 14, с. 6); *И я напишу, як рабиць квас другого сорту, далёка даражэйшы ад хлебнаго* (№ 20, с. 8).

2. Ужыванне давальнага *карысці/шкоды* ў мадэлях дзеясловаў фізічнай і інтэлектуальнай дзейнасці: *Адабраць ім! Ни гроша не даваць!* (№ 10, с. 3); *Трэба ж ведаць, хто им дрэнна думает* (№ 10, с. 4).

3. Ужыванне мадальных канструкцый з дзеясловам *мець* у значэнні ‘павінен’: *Правицельства вызначае, кольки падаткаў мае плаціць яки чалавек* (№ 11, с. 5); *Палата настанавила, што ён мае сядзець у крэпасці* (№ 21, с. 8); *Дума скасавала законы, каторые мели караць за пахвалу праступлений* (№ 22, с. 1).

4. Негацыя з родным склонам: Цуду цяперака не ўбачыш (№ 10, с. 3); Народные социалисты не зацьвердзяць бюджэта (№ 13, с. 3); Не дадуць зямлі (№ 20, с. 7); Сяляне не заплацяць даўгоў (№ 21, с. 2); Яшчэ не скончыла свайго дзела (№ 22, с. 3); Не выдаюць пэнсіі (№ 25, с. 7).

5. Выражэнне лакатыва праз карэляцыйную пару там – гдзе: Толькі там, гдзе мужыкі болей сьведомыя, яны ваююць забастоўкамі (№ 22, с. 7); Там-жэ, гдзе саюзоў саўсім не было, з сотні забастовак толькі 45 былі карысны для рабочых (№ 27, с. 2); Там, гдзе часта сеецца збожжэ, зямля мае яго мала (№ 27, с. 4).

6. Ужыванне ў складаных сказах злучнікаў затым або дзеля таго ў значэнні ‘таму’: Прызналі, што судцы за надто лёгка судзяць, затым трэба разсылаць па ўсём панстве сэнатороў, каторыя паддавалі б судом строгасьці (№ 14, с. 8); Цяперака вы працуеце на багачоў-капіталістаў, затым вы і падневольныя (№ 19, с. 5); Трэба зрабіць так, каб зямлі ў яго было досі, і дзеля таго браць, гдзе выпадае, і прымусам ад памешчыкоў (№ 19, с. 2); Стараверы дружна трымаліся, як адзін, і дзеля таго прашоў іхний кандыдат (№ 29, с. 7).

7. Адметныя выпадкі лексічнай спалучальнасці тыпу закончыць мовы, зрабіць страту, прыстаць на варунак, скончыць навукі, дастаць навукі, браць разлуку: Сягодня закончылі мовы аб зямельнай справе (№ 20, с. 2); А за гэта ешчэ гораду зрабіць на 20 руб. страты (№ 24, с. 5); Рабочыя на такі варунак не прыстаюць (№ 24, с. 5); Каля паловы дэпутатоў скончылі вышнее науки (№ 24, с. 7); Сцёпка навукі не дастаў (№ 12, с. 2); Як расейскія міністры бяруць разлуку з сваімі жонкамі (№ 29, с. 7).

8. Адметныя мадэлі выражэння часавага значэння.

1) Творны склон назоўніка без прыназоўніка ў значэнні ‘ў пэўны час’: Будуць працаваць і сьвятамі яшчэ (№ 15, с. 2); Вялікім днём у колькіх вёсках была гутарка аб тым, каб выйсьці з шахаўніцы (№ 19, с. 7); Без навукі цяжка жыць гэтым трудным векам (№ 27, с. 1).

2) Прыназоўнік праз у значэнні ‘на працягу’: Праз сем тыднёў цягнулася забастоўка (№ 18, с. 7); Так сама Дума скасавала закон, што праз доўгія гады не даваў у нашым краю свабодна шырыць навукі і сьвет меж народам (№ 20, с. 1); Усе яны працуюць праз усё жыццё свае (№ 22, с. 5); Тады яму будзе праз увесь час хваробы безплатная помач доктарская (№ 23, с. 4).

3) Прыназоўнік за ў значэнні ‘праз пэўны час’ або ў значэнні ‘ў час, падчас’: За год ідзі з хаты да войска (№ 14, с. 4); За месяц, кажуць, ужо пазволяць ездзіць па гэтай новай выгоднай дарозі (№ 24, с. 5); За панишчынай і мужыкі личыліся ўласнасьцю памешчыкоў (№ 13, с. 4); Калісь, за айцом цяперашняго лорда, рабочыя забаставалі (№ 18, с. 6).

4) Прыназоўнік па ў значэнні ‘пасля’: Сабраўшыся на сходку першы раз па адкрыццю Думы, ішлем гарачае вitanне народным збранніком (№ 10,

с. 3); *Квас па двух днях набярэ сілы* (№ 20, с. 8); *Па цяжкім трудзе вол валокся дамоў на аддыху* (№ 27, с. 4).

9. Адрозныя мадэлі дзеяслоўнага кіравання.

V + N_{gen} Даваць: *І Давалі даходу* (№ 11, с. 6); *Даваць часу на абед* (№ 24, с. 6); патрабаваць: *Сам народ заўсягды трэбоваў і трэбуе школы* (№ 18, с. 4); *Трэбуе духоўнага суда і кары* (№ 26, с. 2); вучыць: *У гэтай школе будуць вучыць расейскай мовы, арытмэтыкі, геаметрыі і для прываслаўных славянскай мовы* (№ 28, с. 7); здрадзіць: *Здрадзяць сыноў* (№ 6, с. 8); *Санюкевич трымаўся з мужыкамі і ня здрадзіў братоў сваіх* (№ 28, с. 7); пільнаваць: *Праз вас чалавек як сабака мусіць на поле начаваць, каб сваёй крывавай працы пільнаваць* (№ 11, с. 4); *Самы яны пільнуюць парадку* (№ 24, с. 5); слухаць: *Народ слухаў гэтае рады* (№ 19, с. 5); *Паслухаць рады* (№ 7, с. 7); спытацца: *Каб гэта выйшоў на сьвет божы, да каб кожнаго спытаўся* (№ 10, с. 4); *Запытаўся такога – што яму бракуець* (№ 10, с. 4); *Запытайся яго тут такога бедака* (№ 10, с. 3); ужываць: *Такіх спосабаў ужываюць чорныя сотні* (№ 24, с. 2); шукаць: *Шукай сабе лепшай службы* (№ 18, с. 6); *Ішлі на гару шукаць Жывой вады* (№ 26, с. 4); пазайздросціць: *Поп мясцовы пазайздросціў ксяндзу добраго даходу* (№ 22, с. 7); адрачыся: *Адракуся я ўсіх, але мужыка не пакіну* (№ 29, с. 3).

V + да N_{gen} Брацца: *Навучаў дэпутатаў, як брацца да працы* (№ 12, с. 6); *Як грамадаю людзі бяруцца да справы, то і бяда не страшна* (№ 21, с. 7); выбіраць: *Да камісіі выбраць трэба 19 дэпутатоў* (№ 12, с. 5); *Да новай Думы выбіраць дэпутатоў будуць* (№ 22, с. 4); гаварыць, пісаць: *Ён да іх гаварыў па-арабску* (№ 15, с. 5); *Таварышка з суседняго набою пацыху да яе гаворыць* (№ 29, с. 3); *Пісалі жалобы да ўсіх духоўных начальнікоў* (№ 11, с. 8); *Прыстаў пішэ да вурадніка* (№ 20, с. 3); дапускаць: *Знайшлі спосабы недапушчаць да нешчасных выпадкоў* (№ 25, с. 2); *Але яшчэ трэба ведаць, як можна лягчэй да пажару не дапусціць* (№ 21, с. 7); ісці, ехаць: *Уся кампанія пайшла да цэрквы малица Богу* (№ 22, с. 7); *Што-год многа маладых людзей едзе да вялікіх гарадоў* (№ 28, с. 1); несці: *Зноў пачалі яны наймаць людзей насыць ваду да кадушкі, каб напоўніць яе* (№ 18, с. 4); *Людзі нясуць свае саракоўкі да манаполькі* (№ 25, с. 6); належаць: *Адабраць лесы, вазёра і землі, што належаць цяпер да казны* (№ 12, с. 6); *Земля раней належала да адных мужыкоў* (№ 14, с. 3); датычыцца: *Нашэ вitanне не датычэ да Крiшэвана і яго супольнікоў* (№ 10, с. 3).

V + для N_{gen} Зрабіць: *Правіцельства імаю зрабіло для народа злога* (№ 20, с. 2).

V + над N_{instr} Здзекавацца, глуміцца: *Остэн-Сакен здзекуецца над «непрыкосновённымі» дэпутатамі, як і тут над намі кожны паліцэйскі кручок* (№ 10, с. 2); *Народ даведаецца такі, як глуміцца правіцельства*

над народными прэдавіцелямі (№ 19, с. 2); смяяцца, насміхацца: *Шульгин (правы) сьмеяўся над левымі* (№ 13, с. 4); *Хлопцы пачалі падсьмехацца над стражнікамі* (№ 21, с. 8).

V + за N_{instr} Прысудзіць: *Адзін суд прысудзіць зямлю за мужыкамі, други – за памешчыком* (№ 11, с. 8).

V + на N_{acc} Ісці: *З ранку вучыцель пайшоў на вёску* (№ 20, с. 4); *Як вышлі яны на мястэчка, іх акружыла грамада мужыкоў* (№ 22, с. 7).

V + а N_{loc} Гаварыць: *А праектах міністэрскіх законаў яшчэ пагаворым пазьней* (№ 10, с. 2); *Першы пачаў гаварыць а безработных дэпутат* (№ 12, с. 3); *Травы і кветкі шапталі ветру а сваёй нядоли* (№ 26, с. 4).

V + аб N_{loc} Клапаціцца, рупіцца, дбаць: *Парупіцца крышку сам аб справах мужыцкіх* (№ 19, с. 7); *Нихто не паклапоціцца аб ім* (№ 22, с. 5); *Там напраўдзі аб рабочых дбаюць* (№ 23, с. 5).

V + на N_{loc} Ажانیцца: *Як расейскія міністры бяруць разлуку з сваімі жонкамі і жэняцца на другіх* (№ 29, с. 7); *Ажаниліся так сама на разведзяных* (№ 29, с. 7).

V + у N_{loc} Вучыцца: *Учыцца ў роднай мове* (№ 7, с. 3); *Трэба, каб дзеці вучыліся не ў чужой, а ў панятнай ім, роднай мове* (№ 18, с. 4).

10. Мужчынска-персанальная разнавіднасць транзітыўнай мадэлі, якая прадугледжвае супадзенне вінавальнага склону асабовых назоўнікаў, што абазначаюць жанчын, з назоўным: *Бязчэсьцілі жоны і дочки* (№ 5, с. 7).

Разгледжаныя вышэй сінтаксічныя канструкцыі на сённяшні дзень успрымаюцца як устарэлыя моўныя мадэлі, якія, безумоўна, адыгралі важную ролю ў працэсе выпрацоўкі сінтаксічнай нормы СБЛМ. У навуковай літаратуры адзначаецца, што працэс пераходу актыўна ўжывальнай моўнай канструкцыі ў шэраг архаізмаў прадугледжвае не забыццё яе, а «кансервацыю». У кожнай устарэлай моўнай мадэлі ёсць жыццёвы патэнцыял: «ёсць шанс вярнуцца да жыцця праз шмат гадоў і нават стагоддзяў» [4, с. 22]. Некаторыя сінтаксічныя канструкцыі беларускай мовы нашаніўскага перыяду на сённяшні дзень з’яўляюцца выразнымі ўстарэлымі мадэлямі, іншыя – паступова вяртаюцца ў актыўны ўжытак. Такія «страчаныя» і «вернутыя» сінтаксічныя канструкцыі варта разглядаць як адметныя тыпы моўных інавацый у СБЛМ [1, с. 37], вывучэнне якіх з’яўляецца істотным для апісання дынамікі сінтаксічнай нормы і выяўлення спецыфікі нацыянальнай сінтаксічнай ідыяматыкі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Важнік С. А.* Сінтаксічныя інавацыі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: да пытання тыпалогіі // *Актуальныя праблемы паланістыкі*, 2007. – Мінск, 2007. – С. 33–40.
2. *Наша Ніва.* Першая беларуская газета з рысункамі. – Факс. выд. – Выпуск I: 1906—1908 гг.

-
3. Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906—1915): у 5 т. – Мінск, 2003.
 4. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожиной. – Москва, 2003.
 5. *Шуба П. П.* Современный русский язык. – Ч. 1: Фонетика. Лексикология. Фразеология. – Москва, 1998.